

UDK 316.48:2(669)
Biblid 0543-3657, 74 (2023)
Год. LXXIV, бр. 1188, стр. 77–97
Прегледни научни рад
Примљен: 20.2.2023.
Прихваћен: 22.5.2023.
doi: https://doi.org/10.18485/iipe_mp.2023.74.1188.4
CC BY-SA 4.0

Данило БАБИЋ¹

Конфликтни потенцијал религијске поделе у Нигерији²

САЖЕТАК

У раду је приказана комплексна слика нигеријског друштва. Од пет чинилаца тињајућег сукоба у Нигерији, рад ставља акценат на религијску поделу. Ипак, религијска подела није посматрана изоловано већ у контексту других фактора са којима је повезана, као што су етничка подела и економски фактори, тј. сиромаштво. Рад анализира на које начине религија утиче на сукобе и настоји да проникне у сложену мрежу хришћанских и исламских идентитета у Нигерији. Као изазови од посебног значаја идентификовани су: промена политичког шаблона која се догодила на председничким изборима марта 2023. године и процес увођења шеријата који је отпочео почетком двехиљадитих. На крају, у раду су представљени канали комуникације и начини решавања сукоба.

Кључне речи: Нигерија, ислам, хришћанство, шеријат.

¹ Научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд, Србија.
E-mail: danilo.babic@diplomacy.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0003-3646-0896>.

² Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2023. године“, који финансира Министарство науке и технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2023. године.

The Conflict potential of religious division in Nigeria

SUMMARY

The paper presents a complex picture of Nigerian society. Of the five factors that fuel conflict in Nigeria, the paper emphasises the religious divide. Nevertheless, the religious divide is not observed in isolation but in the context of other factors that provoke conflicts. These factors are ethnic division and economic factors, i.e., poverty. The paper analyses the ways in which religion influences conflict and seeks to delve into the complex web of Christian and Islamic identities in Nigeria. The change in the political pattern that took place in the presidential elections in March 2023 and the process of introducing Sharia law that began in the early 2000s were identified as challenges of particular importance. Finally, the paper presents communication channels and conflict-resolution methods.

Keywords: Nigeria, Islam, Christianity, Sharia law.

Увод

Према најсвежијим демографским подацима, које наводи Централна обавештајна Агенција, Нигерија броји више од 230 милиона становника и чини шесту најмногољуднију земљу света, у којој раст популације износи 2,53% на годишњем нивоу. Етнички слика Нигерије је веома сложена: најбројније етничке групе су: Хауса (30%), Јоруба (15,5%), Игбо (15,2%), Фулани (6%). Лингвистичка структура је такође сложена и прати етничку структуру; званични језик је енглески а говори се још близу 500 локалних језика и дијалеката.³ Две доминантне религије су ислам и хришћанство. Тачан удео ових двеју религија у нигеријском друштву је тешко одредити услед нередовности и непоузданости пописа становништва, као и синкретичких религијских пракси нигеријског становништва. Тренутно, најрелевантнија студија о процентуалном односу хришћана и муслимана у Нигерији је она Ендруа Мекинона (*Andrew McKinnon*) из 2021. године, која каже да хришћана има 46,3%, муслимана 46,2%, а верници традиционалних религија чине 7,2%.⁴ Нигеријско становништво је веома младо: 40,69% популације спада у старосну групу до 15 година, док је старосна медијана становништва 18,6 година. Стопа наталитета од 34 промила

³ *The World Factbook*, CIA, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/nigeria/summaries/#people-and-society>, 5/3/2023.

⁴ Andrew McKinnon, "Christians, Muslims and Traditional Worshipers in Nigeria: Estimating the Relative Proportions from Eleven Nationally Representative Social Surveys", *Review of Religious Research*, vol. 63, no. 2, 2021, 303–315.

учиниће да број становника Нигерије у 2050. години порасте на чак 392 милиона становника.⁵

Конфликти у Нигерији су мултидимензионални. Њихове узроке је могуће сагледати из неколико различитих аспеката који су узајамно повезани:

1) колонијални – Берлинску конференцију 1885. можемо посматрати као догађај који је означио почетак златног доба империјалистичке идеје. Европски владари су исцртавали границе афричких држава следећи сопствене интересе, не поштујући невидљиве етничке и религијске границе међу афричким народима. Није се рачунало с тим да ће колонијализму доћи крај и да би колоније једног дана требало да постану самосталне и функционалне државе. Нигерија такође дели такву судбину.⁶ Процес амалгамације Нигерије почео је 1912. године укрупњавањем колонијалних поседа, а окончан је 1914. године спајањем северних – муслиманских и јужних – хришћанских покрајина.⁷ Такве вештачке границе наследила је модерна нигеријска држава, стекавши од британске круне независност 1960. године. Нигерију од 1966. захватају сукоби и, уз мање прекиде, трају континуирано до данашњих дана. Бурсаћ наводи још једну штетну последицу британске индиректне владавине у Нигерији, а то је заустављање католичког хришћанског мисионарства на северу као подстицање додатног раздора у друштву принудним пресељавањем људи. Тако је на северу Нигерије настала Сабон Гари заједница, која је пореклом из јужне Нигерије. Овакве енклаве допринеле су расту међурелигијских тензија.⁸ Бурсаћ даље наводи како је Нигерија агломерација до тада аутономних и полуаутономних краљевстава, султаната и емирата, те да без британског колонијалног утицаја данашња Нигерија не би могла настати.⁹

Цитирајући различите нигеријске политичаре и ауторе, као што су Обафеми Аволово (*Obafemi Awolowo*), Чиманда Адичие (*Chimanda Adichie*), Бурсаћ даље тврди да је Нигерија „држава без нације” која је „створена да пропадне”.¹⁰

⁵ “The World Factbook”, op. cit.

⁶ Ajala Adekunle, “The Nature of African Boundaries”, *Africa Spectrum*, vol. 18, no. 2, 1983, 177–189.

⁷ John Carland, *The Colonial Office and Nigeria, 1898–1914*, Hoover Institution Press Publication, Stanford, 1985, 79–84.

⁸ Борис Бурсаћ, „Постколонијални систем власти као основа конфликта у Нигерији”, *Српска политичка мисао*, vol. 73, бр. 28, 2021, 64–65.

⁹ Ibid., 63, 66.

¹⁰ Ibid., 63–64, 74.

- 2) религијски – сукоб хришћана и муслимана манифестован је сукобом власти и терориста Боко Харам. Мишљење је аутора да је тероризам који је оличен у деловању Боко Харам само последица религијских и етничких тензија у Нигерији, а не њихов узрок. Стога се деловање Боко Харам неће анализирати детаљније у овом раду, већ је циљ дубља анализа религијских тензија.¹¹
- 3) етнички – сукоби различитих етничких група. Без обзира на то што је етничка структура Нигерије веома сложена, приликом анализе њеног утицаја на политички систем Нигерије могуће је извршити њену симплификацију на три фактора:
- а) *Хауса-Фулани* етничка заједница је предоминантно муслиманска и живи на северу земље, просторно подељена у два калифата – западно (Гванду/Ганду) и источно – Сокото.¹² Предколонијално политичко устројство било је централизовано, на челу сваког калифата налазио се султан, испод њега емири, а затим „шефови округа” – Хакими и најзад сеоски поглавари. Дакле, великим народним масама управљале су мале теократске елите, с обзиром на то да су верске вође често обављале и световну владајућу функцију. Подстицана је покорност и скромност, и то је поред поданичке била и религиозна дужност. Законодавство је произишло из ислама, баш као и образовање. Ову заједницу одувек је красила религиозна дисциплина и конзервативни поглед на свет.
- б) *Игбо* етничка заједница је предоминантно хришћанска и живи на југоистоку земље. Током свог аутохтоног развоја, Игбо предколонијално друштво је било прилично егалитарно по мерилима 18. и 19. века. Иако су заједницом владали монарси са титулом Озо, политичка моћ је заправо била децентрализована. Најзначајнију улогу имало је веће старца (старешина), док се Озо још консултовао и са нечим што можемо назвати генерацијском скупштином, као и спиритуалним вођама. Висок друштвени статус уживали су они који су били способни да реше проблеме унутар заједнице. Материјално богатство је такође било веома значајно унутар Игбо заједнице. Битно је истаћи да су много веће поштовање уживали они који су сами створили своје богатство од оних који су га наследили. Дакле предузетништво, или боље речено предузимљивост је била подстицана.

¹¹ За анализу деловања Боко Харам погледати радове Стевановића и Бурсаћа наведене у списку литературе, као и докторску дисертацију Бориса Бурсаћа.

¹² Исламски облик владавине у коме је политичко и верско руководство уједињено, а правни систем заснован је на шеријатском праву.

в) *Јоруба* етничка заједница живи на југозападу Нигерије. Припадници заједнице су већински хришћани али имају и значајан удео муслимана. Политички систем Јоруба заједнице био је децентрализован, али мање него код Игбоа а више него код Хауса-Фулани заједнице. На челу заједнице је краљ (Оба) и принц (Аремо). Ипак, краљевска функција није увек била наследна већ изборна. Испод њих се налазило веће старца (Ојомеси) у којем се место наслеђивало. Ово веће било је најближи саветник краља и одлучивало је о избору новог краља. Важну улогу имали су и свештеници који су обављали правосудну функцију, а постојала је и одвојена функција команданта Армије. Суштински, највећа разлика у политичком систему између Игбо и Јоруба заједнице била су већа овлашћења које је имао краљ у систему Јоруба.

Јорубе су делиле појединачну амбициозност и предузимљивост коју су имали припадници Игбо заједнице, али уместо претежног фокусирања на стицање богатства Јорубе су такође наглашавале уметност. Стога не треба да чуди што су Фела Кути и Воле Сојинка припадници Јоруба заједнице. Припадници Јоруба и Игбо заједнице су културолошки блискије. Кроз историју су много мање биле у сукобу међусобно него што је то био случај са Хауса-Фулани групом. Ипак, без обзира на релативну културолошку блискост било је сукоба Јоруба и Игбо етничке групе. У сукобу у Бијафри, од познатијих Јоруба званичника, генерал Олусегун Обасанцо био је један од главних архитеката победе нигеријске владе у грађанском рату против Биафре. За време рата био је пуковник и командант Треће дивизије нигеријске војске која је била задужена за борбу против Биафре. Након завршетка рата наставља своју војну каријеру, и касније постаје је председник Нигерије и то у два наврата. Један део Јоруба званичника подржавао је тадашњу нигеријску владу, а један део је директно и учествовао у сукобу.

4) политички – због неједнаке политичке заступљености етничких група. Државно уређење Нигерије сачињено је по узору на САД; Нигерија се састоји од 36 федералних држава на чијем челу је федерални премијер. Председник државе бира се на директним изборима на максимално два четворогодишња мандата.¹³ Колико је религија битна у политичком животу Нигерије говори и чињеница да су се од успостављања Четврте републике (1999. године) председници Нигерије бирали по наизменичном шаблону: хришћанин са југа – муслиман са севера. Овај шаблон се завршава са одлазећим председником Бухаријем (*Muhammadu Buhari*). Када

¹³ Charles Mwalimu, *The Nigerian Legal System: Public Law*, Peter Lang, 2005, 4–6.

новоизабрани председник Бола Тинубу (*Bola Tinubu*) преузме дужност у мају 2023. постојећи шаблон биће прекинут, с обзиром на то да је Тинубу муслиман са југа земље.

- 5) економски – од 2015. године Нигерија је постала најзначајнија афричка економија. Међутим, то не значи да је стање у нигеријској економији добро. Нигеријска економија почива на нафтном сектору (и то на извозу сирове нафте), те су због варијабилности цене нафте на светском тржишту, перформансе нигеријске економије променљиве. Као и у већини афричких земаља профит остварен у екстрактивном сектору економије остаје у том сектору и има слабу пролиферацију у остатак популације. О томе сведочи и податак да се 70% становништва Нигерије налази испод линије сиромаштва. Осим нафтног сектора, економија Нигерије везана је за пољопривреду; за узгој усева за извоз (такозвани *cash crops*) као што су: какао, памук, палмино уље и др. Економија Нигерије суштински још увек има одлике неразвијене економије. О томе најбоље сведоче подаци из базе података Светске Банке *World Development Indicators* према којима је инфлација у 2020. години била 13,25%, а у 2021. чак 16,95%. Такође, свега 55,4% становништва има квалитетан приступ електричној енергији, а у руралним срединама тај проценат пада на 24,58%.¹⁴

Циљ рада је да дескриптивно изложи све аспекте конфликтног потенцијала религијске поделе у Нигерији, као и да дедукцијом одреди место религијске поделе у комплексној мрежи фактора који утичу на безбедносну ситуацију у Нигерији. Рад се неће бавити конкретним манифестацијама сукоба у Нигерији заснованих на религијској основи, јер сматрамо да су те теме већ довољно експлоатисане у светској, али и домаћој литератури у радовима Бурсаћа и Стевановића.¹⁵ Наравно, реч је о деловању терористичке организације Боко Харам. Уместо тога, рад ће покушати да прикаже финесе религијске поделе која је делимично диктирана етничком поделом, да идентификује механизме за његово решавање, и на крају изнесе предикцију последица могуће ескалације конфликта.

Како религија утиче на сукобе

Религија и припадност некој религији у савременом контексту често представља предмет напада од стране секуларних снага, при чему се

¹⁴ *World Development Indicators*, The World Bank, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, 15/3/2023.

¹⁵ Неки од битнијих радова у светској литератури на ову тему: Lucky Asuelime & David Ojochenemi, *Boko Haram The Socio-Economic Drivers*, Springer, NY, 2015; Mustapha Abdul Raufu & Kate Meagher, *Overcoming Boko Haram Faith, Society & Islamic Radicalization in Northern Nigeria*, Premium Times Books, Lagos, 2022.

често оспорава позитивност и сврха религије – религија се карактерише као негативна, назадњачка и непотребна. Да ли је религија уопште потребна човеку и савременом друштву? Да ли религија ствара или решава друштвене проблеме? Мишљења о значају религије у постмодернистичком друштву се разликују. У једној крајности религија се посматра као фактор који узрокује друштвене поделе, разара ткиво друштва, доводи до сукоба. С друге стране, религију можемо посматрати као везивно ткиво друштва које доводи до помирења, гради и одржава мир.¹⁶

Данијел Филпот (*Daniel Philpott*) наводи да религија на два начина проузрокује сукобе: Прво, обликује идентитете и лојалност зараћених заједница. Овај утицај је свеприсутан јер је религија постала стопљена са национализмом, замењујући ранији секуларни национализам новим лојалностима и мотивима за сукоб. Једном када религија обликује заједнички идентитет, други чиниоци могу да мотивишу сукоб – националистичке кампање за аутономију или независност, сећања на историјску неправду и економски циљеве, али је религија нит која све прожима. Други начин који наводи Филпот јесте да религија подстиче сукоб директније – дефинисањем не само идентитета и лојалности заједница већ и самих њихових политичких циљева, који онда постају *casus belli*.¹⁷

Зашто се различите религије сукобљавају иако се номинално залажу за мир? Јеврејски поздрав „шалом“ веома је сличан муслиманском „салам“ (оба се преводе као „мир“). Муслимани се поздрављају тако што код сусрета један другом пожелу *Es-selamu 'alejkum*, јер је изворна сврха ислама промовисање мира и заједништва у свету, те разумевање и толеранција других религија и народа.^{18, 19} Према Џонсону (*Johnson Douglas*), Куран наглашава да у вери (религији) не постоји присила, те према томе насилна религија није оно што би религија требало да буде. Џонсон тврди како муслимани верују да је њихова дужност да успоставе „јавни ред“ на земљи који ће одражавати божанску вољу. Због тога, муслимани сматрају да би сви они који живе под исламом требало да живе према друштвеним нормама које ће бити у складу са светим законом, то значи да живе у миру без насиља.²⁰ Хришћанство, многи би

¹⁶ Стефан Радојковић & Далибор Краљик, „Преглед научне дисциплине решавања сукоба и место религије у сукобима и процесима помирења“, у Никола Кнежевић et al. (ур.), *Религија, одговорност и транзициона правда*, ЦИРПД, 2014, 77–99.

¹⁷ Daniel Philpott, “Explaining the Political Ambivalence of Religion”, *American Political Science Review*, vol. 101, no. 3, 2007, 518.

¹⁸ Мир с тобом.

¹⁹ Ian Harris & Mary Lee Morrison, *Peace Education*, McFarland, Jefferson 2013, 45–46.

²⁰ Johnston Douglas, “Religion and Conflict Resolution”, *The Fletcher Forum of World Affairs*, vol. 20, no. 53, 1996, 58–59.

рекли ирационално, уместо мржње и освете заговара љубав према непријатељу. Хришћанска теолошка учења су изразито миротворна и мирољубива. Сам Исус је властитим примером заговарао љубав и мир, практиковао опрост и помирење те одбијао и забрањивао насиље.²¹ За разлику од Исуса који је по својој природи богочовек, Мухамед као посланик био је војсковођа и државник дипломатске умешности. Он је био верски надахнут човек без ичега Божанског.²²

Упркос томе што свака религија на свој начин позива на мир, сукоби се ипак дешавају. Шон Мекдонел (*Shawn P. McDonnell*) даје три поједностављена дескриптивна модела за разумевање религијских сукоба:

Први Мекдонелов модел, тзв. вештачки, у основи види религију као оправдање за сукоб који је заправо политички или економски мотивисан. Прави мотиви сукоба често нису познати учесницима сукоба. Религија се у оваквим случајевима користи као средство мотивисања сукобљених страна, оправдање сукоба или давања „моралне вертикале“ (тј. супериорности) сукобима. Истинска подлога сукоба је сиромаштво и економска неједнакост.

Други модел је фундаменталистички – овај модел је у потпуности обликован сопственим религијско-фундаменталистичким светоназорима. Карактеришу га смањени капацитети за рационално резонување. Окидач за сукоб према овом моделу је жеља да се очува властити идентитет, као и перцепција да је тај идентитет угрожен. Кључна теза овог модела јесте радикална подела сукобљених страна на „вернике“ и „невернике“, при чему су неверници увек „они други“. Мекдонел сматра да је у овом моделу једини могући начин за решавање сукоба признавање и поштовање религијског идентитета фундаменталиста.

Као последњи, Мекдонел наводи хибридни модел, који представља комбинацију прва два модела. Реалне ситуације су превише сложене да би се сукоби могли посматрати као искључиво економски, или у потпуности верски мотивисани. На крају, Мекдонел закључује да је једини начин да религијски мотивисано насиље престане да буде проблем промена свести верника који ће научити да живе са разликама које их одликују.²³

Улогу религије у сукобима могуће је посматрати као неку врсту „двосеклог мача“. Наиме, религија може да буде узрок сукоба, али под одређеним околностима може допринети и његовом ублажавању,

²¹ Стефан Радојковић & Далибор Краљик, „Преглед научне дисциплине решавања сукоба и место религије у сукобима и процесима помирења“, *op. cit.*

²² Дарко Танасковић, *Ислам: догма и живот' треће допуњено издање*, Српска књижевна задруга, Београд, 2018, 51-55.

²³ Стефан Радојковић & Далибор Краљик, „Преглед научне дисциплине решавања сукоба и место религије у сукобима и процесима помирења“, *op. cit.*, 92-93.

спречавању или чак разрешењу. Религијске вредности могу мотивисати људе на сукобљавање или помирење, а религијски ритуали могу бити снажан алат за трансформисање анимозитета у сарадњу.²⁴ Религијска компонента у сукобима је од посебног значаја зато што се позива на трансцендентно, божанско. У складу с тим религијски сукоби се постављају у духовну раван и прерастају у сукоб два божанства. Такође, религија често представља „катализатор” за сукобе јер лако мобилизује становништво.

У којим ситуацијама религија бива окидач сукоба? Први услов је да унутар религијских група постоје структуре склоне конфликту; конкретно, групе које религију проповедају у њеном најрадикалнијем облику. Други услов је политизација религије, или конкретније, како то наводи Стевановић, манипулација религијских осећања верника у политичке сврхе. Он наводи да јака мобилизациона способност религије лако покрене велике народне масе и у њима ствара јак заштитнички инстинкт за припаднике своје верске заједнице, уколико се перципира да је властита верска заједница угрожена.²⁵ Постоје још два додатна, ситуациона фактора који доприносе распламсавању сукоба, а то су: дискриминација одређене верске заједнице и велики удео младе популације. Задржавши се на Стевановићевој идеји манипулације верским осећањима људи, уочавамо да аутор идентификује осам фаза манипулације:

- 1) муслимански имам оснива верски покрет с циљем да измени образовни систем нових генерација, тако што им уместо западног модела нуди алтернативни модел који у фокус ставља Куран.
- 2) Својом харизмом и ауторитетом нови верски вођа привлачи све већи број ученика у своју школу.
- 3) Користећи позицију ауторитета, верски вођа намеће став о новом верском концепту који нема алтернативу.
- 4) Верски вођа успоставља везе са политичким ауторитетима нудећи сарадњу на обострану корист.
- 5) Верски покрет у овој фази прелази у секту и ставља се у службу политике.
- 6) Превасходни циљ оснивања покрета бива заборављен, његови чланови заборављају пут мира и бивају трансформисани у екстремистичку или терористичку организацију. Мотивисани нетрпељивошћу, започињу индивидуалне или групне сукобе са „непријатељима вере”.

²⁴ Ibid., 93–94.

²⁵ Стевановић Немања, „Манипулација верским осећањима као детерминанта друштвених сукоба – студија случаја Нигерије”, *Војно дело*, вол. 74, бр. 1, 2022, 18.

7) Политички лидери на крилима верског покрета освајају изборе, верски покрет бива одбачен, а његови лидери прогањани или убијени (као у случају Мухамеда Јусуфа).

8) На крају инструменти оружане силе државе воде борбе против присталица покрета.²⁶

Међутим, остаје нејасно због чега Стевановић потенцира да се манипулација упражњава само у оквиру исламске заједнице. Афричка историја нам показује низ примера где су хришћанске заједнице такође изманипулисане, нпр. сукоб у Централноафричкој Републици, одређени масакри у оквиру геноцида у Руанди дешавали су се унутар хришћанских цркава. Терористичка организација Божија војска спаса (*LRA – Lord’s Resistance Army*) представља веома радикализовану хришћанску групацију која је починила многобројне злочине у Уганди и шире.

Дакле Нигерија, нажалост, има све факторе који могу генерисати сукобе. Постоје друштвене структуре склоне конфликту, што је резултат процеса колонијалне амалгамације, постоји и политизација и манипулација религијом. Већ смо напоменули да Нигерија обилује младом популацијом која је сама по себи склона радикализацији.²⁷

Хришћански и муслимански идентитети у Нигерији

„Идентитет је слика коју појединац изграђује о себи; и коју други изграђују о њему на основу расе, етничитета, религије, језика и културе.”²⁸ Поред ове индивидуалистичке димензије појам идентитет има и свој колективни аспект: људи настоје да се поистовете и удруже са другима који деле исте вредности и развију осећај припадности. На тај начин долази до поларизације становништва и формирања идентитетских група. Унутар идентитетских група јавља се солидарност и кохезија међу члановима. Између различитих идентитетских група ствара се подела „ми – они”, при чему се сви који не деле вредности групе описују као „они” (други).²⁹ Приликом радикализације друштва сукоби се јављају на линијама раздвајања идентитетских група пошто свака скупина жели да заштити, или чак

²⁶ Ibid., 24–25.

²⁷ Basedau Matthias et al., “Do Religious Factors Impact Armed Conflict? Empirical Evidence from Sub-Saharan Africa”, *GIGA – Hamburg Working paper*, no. 168, 2011.

²⁸ Francis M. Deng, *War of Visions: Conflict of Identities in the Sudan*: Brookings, Washington D.C., 1995, 1.

²⁹ James Cote & Charles Levine, *Identity Formation, Agency, and Culture*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, 2002, 131–140.

наметне свој идентитет другој групи. Религијски сукоби спадају у идентитетске сукобе.

Хришћанске верске организације у Нигерији можемо поделити у неколико различитих конфесија: римокатоличку, евангелистичку, пентекосталну, као и различите синкретистичке секте које комбинују хришћанство и елементе традиционалних староседелачких религија. Кровна организација свих хришћана у Нигерији је Хришћанска асоцијација Нигерије (CAN – *The Christian Association of Nigeria*). Ова асоцијација се састоји од пет блокова: Хришћанског савета Нигерије, Католичког секретаријата Нигерије, Пентекостне заједнице Нигерије, Евангелистичке заједнице (дружине) западне Африке и Организације афричких институтираних цркава (*Organization of African Instituted Churches*). ЦАН има своје огранке за жене и младе, национални извршни савет од 105 чланова који бира председника, плус генералну скупштину од 304 члана.³⁰

За разлику од других делова света римокатолички богослужбоци у Нигерији имају дугу традицију добрих односа са муслиманским колегама. Осећај за хијерархију произвео је сличност и разумевање између црквених отаца и емиратске власти. Чак и нигеријски протестантизам тежи ка више строжијим хијерархијским структурама (у односу на протестантизам ван Африке) и углавном није било проблема у интеракцији са Муслиманима. Међутим, евангелистичке и пентекосталне групе, често са седиштем у средњем појасу Нигерије због западних мисионарских покрета, имале су више конфронтације са северним муслиманима. Ово је било посебно приметно у држави Плато (*Plateau State*). Те групе су сада лоциране у поменутиим насељима Сабон Гари на северу Нигерије. У неким државама, као што је Кадуна, припадници пентакосталних цркава живе у религијским тензијама са Муслиманима. Заједнице унутар градова су строго међусобно одвојене, не постоји суживот већ сегрегација. Насупрот томе, синкретистичке групе – као што су Афричке институтарне цркве, посебно на југозападу, успоставиле су толерантан однос са муслиманима. Унутар ЦАН-а постоје унутрашње тензије. Иако су различите цркве сарађивале на изградњи екуменског центра у Абуџи, делимично да би створиле паритет са Националном џамијом, за време председника Гудлака Џонатана римокатолици су суспендовали своје чланство у ЦАН-у на основу тога што су пентекостални представници унутар организације превише блиско сарађивали са владом.³¹

³⁰ John Padan, *Religion and Conflict in Nigeria-Countdown to the 2015 Elections*, United States Institute of peace special report, Washington D.C., 2015, 1–6.

³¹ Ibid., 7.

Генерално, Подсахарска Африка је регион са најмање атеиста на свету. Анкете показују да је тај проценат у скоро свим земљама једноцифрен.³² Верске слободе се схватају као право да се изабере вера, а не да практикује атеизам. „Тржиште” хришћанских верских организација је веома живо. Простор користе разни „верски предузетници” оснивајући пентекосталне цркве које се успешно уклапају у афричку културу због своје ритмичности и музикалности, те привлаче много већи број људи него Католичка црква. У таквим условима верски лидери, попут Хелен Укпабио (*Hellen Ukpabio*) и Дејвид Оједеп (*David Oyedep*), убирају новац за чланарину од својих чланова обећавајући спасење, успех у животу, помоћ при запошљавању, здравље и срећу. Притом, они сами воде животе холивудских звезда прогласивши сами себе за свеце.³³

Пентекосталне цркве бележе највећи пораст броја верника. Током 20. века удео пентекосталних цркава међу хришћанима повећан је са мање од 1% на 26%.³⁴ Разлог оволиког пораста популарности пентекосталних цркава јесте управо успешно прилагођавање хришћанства афричком културном моделу. За разлику од синкретистичких секти, које комбинују хришћанство и староседелачке религије, пентекосталци су извршили „африканизацију хришћанства”.

Исламска заједница у Нигерији обилује различитим религијским светоназорима и политичким идејама. Приликом њихове анализе користимо класификацију Џона Падана (*Padan John*). Он их дели на: а) суфистичке покрете, б) анти-иновациони легалисти, в) традиционални етнички и локални идентитети, г) калифатски/Медина модел.

Анализирамо само четири главна тока исламске мисли у Нигерији. Прескачемо детаљну анализу сваке од подгрупа (Падан наводи да их има девет), јер би њихова дубља анализа превазишла обим овог рада. Такође, изостављамо анализу њихових односа према ауторитетима и схватању прогреса, већ једино посматрамо њихово схватање решавања конфликта.

- а) У Нигерији делују суфистички покрети, као што су Кадирија и Тијанија, који су у периоду након осамостаљења одиграли значајну улогу у стварању религијског идентитета. Ови редови су интернационални и присутни су широм северозападне Африке. Систем друштвених мрежа (*zawiya*) дозвољавао је ширење

³² Gallup, <https://GALLUPWorldView>, 15/01/2023. Галуп је за резултате узео негативан одговор на питање: Да ли је религија важан део у вашем животу?

³³ Зоран Ђирјаковић, *Глобална Африка: Последице глобализацијских и модернизацијских процеса јужно од Сахаре*, Архипелаг, Београд, 2013, 142-148.

³⁴ Bjørn Møller, *Religion and conflict in Africa with a special focus on East Africa*, Danish institute for international studies, Copenhagen, 2006, 30-32.

муслиманске заједнице и олакшавање међунационалних контаката. У многим случајевима, ове мреже су комбиновале културне вредности са аутохтоним афричким традицијама и генерално су биле толерантне према различитостима. Ови покрети нису поштовали успостављене политичке ауторитете, већ само структуре унутар својих мистичних редова заснованих на личној дисциплини и аскетизму. Покрет Кадирија је првобитно имао седиште у Сокоту, али се затим преселио у савезну државу Кано. Покрет је повезан са деловима више класе Хауса-Фулани естаблишмента. У оба покрета уложени су напори да се повежу са Сокото калифским наслеђем. Поред ова два реда интересантно је споменути и братство Мухамедија. Ово братство основано је у месту Бајога, у држави Борно, и представља један самосталан поредак које чине сви становници овог града.

б) Суфистичким покретима супротстављао се познати исламски учењак Абубакар Гуми (*Abubakar Gumi*), између осталог заслужан и за превођење Курана на локални Хауса језик. На тај начин нигеријски муслимани су могли да уче о религији директно из Курана. Међутим, његов превод био је жестоко критикован □ описиван је као превише „слободан” и мистичан. С временом, под његовим утицајем, настао је салафистички Изала покрет, познат још и под скраћеницом *JIBWIS*. Овај покрет се може сматрати као аутентично нигеријски.³⁵ Деловање Изала покрета је класичан пример концепта манипулације верским осећањима људи који наводи Стевановић, а који је раније објашњен у овом раду. Изала покрет је првобитно био смештен у градовима Кадуна и Јос, и у халама универзитета, где студенти више нису имали времена да се упусте у опсежне традиционалне суфијске добровољне молитве које су имали њихови родитељи. Уместо тога, често су учествовали у муслиманском студентском друштву, које је углавном било мејнстрим, али више у салафистичком моделу.

Постојала је потреба за западноафричким, а не арапским моделом ислама. Нигеријске карактеристике овог салафистичког модела могу се описати на следећи начин:

- снажно поштовање конституисаног ауторитета, али и његова снажна критика ако је сматрано да су моралне или правне линије пробијене. Коначни ауторитет је сам Куран.
- Легалисти прихватају границе националне државе као одговарајуће јединице за међународну сарадњу међу муслиманима (на пример, кроз Организацију исламске конференције, ОИЦ).

³⁵ John Padan, *Muslim Civic Cultures and Conflict Resolution: The Challenge of Democratic Federalism in Nigeria*, Booking institution press, Washington D.C., 2005, 60–62.

Многи се слажу да је оваква организација власти одговарајућа за администрацију шеријатског система, који је најважнија одлика заједнице.

- Они траже начине да помире модерне концепте науке и знања са исламским принципима коришћењем „аналогije” и „консензуса”.³⁶
- в) Традиционални етнички и локацијски идентитети укључују: 1) културу емирата која је високо централизована и хијерархијска, али има конфедералну или квази-федералну визију власти, типичан представник је Сокото култура; 2) Борно културу, у којој је власт централизована и налази се у личности владара „Шехуа”, али уз значајно поштовање аутономних емирата; 3) Јоруба исламски идентитет – преко педесет заједница од којих свака има значајну аутономију у смислу ауторитета, али чије су поглавице више симболични ауторитети него стварни извори моћи; 4) Муслиманске власти у средњем појасу Нигерије, такозване ЗМ (*Muslim Middle Belt, Minorities*) мањине, које имају тенденцију да буду сегментне а не хијерархијске, или пирамидалне, и на које много више утичу западњачки обрасци власти. Ови идентитети доживели су велике промене током колонијалног и раног периода независности. У почетку, групе као што су Сокото и Борно биле су отпорне на вестернизацију, док су приобална подручја (на пример, државе Јоруба) и Средњи појас увели западно образовање и модернизацију. Од стицања независности, међутим, север је предузео значајне кораке, како ка модернизацији тако и ка међународном стандарду муслиманске културе. Универзитети на крајњем северу преузели су водећу улогу у основним истраживањима сопствене историје.³⁷
- г) Значајну улогу у муслиманској заједници има и калифатски, Медина модел. Њихов идентитет дубоко је заснован на класичном ауторитарном моделу, који се базира на традицији Курана. Следбеници овог модела верују да је исламско образовање кључ друштвених и индивидуалних трансформација. Њихове идеје су често артикулисане на енглеском језику, иако су многи теолози овог правца тројезични (говоре на локалном језику, арапском и енглеском) и високо образовани.³⁸

Дакле, исламски блок у Нигерији није монолитан, већ баштини различите методе за остваривање државног уређења које би било у складу са исламским учењем. Поједини покрети желе само да примене исламске принципе у већ постојећи политички систем Нигерије, док други теже исламском идеализму. Како би се

³⁶ Ibid., 62.

³⁷ Ibid., 67.

³⁸ Ibid., 69.

смањило трвење између различитих струја међу муслиманима у Нигерији, пре свега између суфистичких братстава и Изала покрета, 1973. године основана је кровна организација муслимана Нигерије (*The Nigerian Supreme Council for Islamic Affairs – NSCIA*). Створена је да штити, промовише и унапређује интересе ислама и муслимана широм Нигерије. Реч је о званичном телу које промовише јединство нигеријских муслимана. Организација је призната од стране нигеријске савезне владе. Организација има централистичку хијерархију сачињену од традиционалних верских личности. Њихов „мото“ је промена уз стабилност, тј. залажу се за веома спору реформу ислама, имају тенденцију да буду оријентисани на естаблишмент и често бивају оспоравани од стране млађих реформистичких елемената. С обзиром на велику разноликост верских идентитета, неопходна је комуникација између верски различитих група да би дошло до посредовања и решавања сукоба. То важи за муслимане и хришћане, али и за дијалог унутар заједница.³⁹

Изазови увођења шеријатског права у Нигерију

Кроз историју ислам је показао велику мобилизациону способност својих верника, и управо та особина ислама пружила је изузетан допринос у борби против колонијалних владара. Исламске земље требало би посматрати на другачији начин од хришћанских, будући да у исламским земљама исламско право чини основни извор закона. С друге стране, у хришћанским земљама право не потиче из религије – не постоји „хришћанско право“.⁴⁰ Ислам није религија у традиционалном смислу (онако како се она доживљава на Западу). Ислам пружа комплетан поглед на свет – то је филозофија живота. Због тога се у исламу мора тражити основ за организовање исламског друштва.⁴¹

У исламу, суверенитет се означава појмом „хекемија“, који се односи на носиоца врховне власти у друштву. За разлику од хришћанства, ислам није доживео своју (р)еволуцију, па се исламски концепт суверенитета и даље везује за средњовековну традицију – произилази из апсолута.⁴² Неопходно је нагласити још једну разлику између схватања суверенитета ове две религије. С обзиром на то да у исламу

³⁹ Ibid., 130, 135.

⁴⁰ Миролуб Јевтић, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2009, 171, 173.

⁴¹ Ibid., 187.

⁴² Исход Француске револуције и просветитељски покрет приморали су хришћанство на темељну реорганизацију.

право произилази од Бога, тако и власт (суверенитет) долази директно од Бога. С друге стране, посматрајући хришћанску средњовековну традицију видимо да власт такође долази од Бога, али преко посредника – апсолутистичког монарха.⁴³

Дванаест северних нигеријских држава почеле су да уводе шеријатски закон у периоду од 1999. до 2003. године. С обзиром на то да је функционер сваке од тих држава морао бити заступљен у извршној власти, увођење шеријата представљало је изазов по нигеријско федерално уређење. Спољна политика представљала је још један велики изазов: поставља се питање да ли дипломате које долазе из северних држава на ваљан начин заступају интересе федералне Нигерије (пготово у муслиманским земљама).⁴⁴ Процес имплементације шеријата разликовао се од случаја до случаја. У неким државама шеријат се уводио нагло, по моделу „шок терапије”, а негде постепено.

Процес увођења шеријата одвијао се на следећи начин: његовим увођењем су руководили исламски учењаци-улеме, уз подршку државне (не федералне!) владе. Ударну снагу чинила је „Хизба” □ добровољна „шеријатска патрола”, која је преступнике хапсила и одводила на шеријатске судове. Званична полиција је ипак била искључиво федерална. Шеријатски закон важио је искључиво за муслимане санкционишући преступе из домена породичног права, убиства, крађе, силовања, конзумирање алкохола и проституцију. Шеријатски закон увео је и обавезан зекат за муслимане. Најстроже санкционисано дело била је апостасија (одрицање од исламске вере), али ова казна још увек је остала у домену теорије. Међу муслиманима незадовољство је изазвало селективно примењивање шеријата. Наиме, припадници аристократије често су били изузети од шеријата, нарочито по питању конзумирања алкохола. Управо је алкохол представљао критичну тачку у односима са хришћанима. У појединачним случајевима припадници Хизбе покушавали су да затварају одређене ресторане и хотеле, што је наилазило на жесток отпор хришћана. Ефикасност спровођења шеријатског закона је релативна, у зависности од опредељености извора података који консултујете. Заговорници шеријата извештавали су о значајном смањењу криминала, алкохолизма и проституције, док су противници имали другачије мишљење наглашавајући неуспех у спречавању мешања полова, као и о борделима који су неометано радили свега неколико стотина метара од седишта локалних шеријатских судова.⁴⁵

⁴³ Мирољуб Јевтић, „Политикологија религије”, *op. cit.*, 187, 189.

⁴⁴ John Padan, „Muslim Civic Cultures and Conflict Resolution: The Challenge of Democratic Federalism in Nigeria”, *op. cit.*, 157–158.

⁴⁵ *Ibid.*, 164–166.

Увођење шеријата пратио је и развој исламског банкарства заснованог на бескаматном систему. *JAIZ International* је била прва исламска банка отворена у Нигерији, октобра 2003. године.⁴⁶

Процес увођења шеријатског права није прошао без социо-политичких тензија. Почетком 2000-их долазило је до спорадичног насиља које је за резултат имало етно-религијско чишћење становништва. Кулминација насиља наступа у новембру 2002. године у граду Кадуна и брзо се шири целом земљом. Немири су настали услед избора за мис света који се поклапао са исламским месецом Рамазана. Заоштравању ситуације допринели су и медији својим неогворним понашањем пишући шаљиве чланке на рачун муслимана. Резултат свега је преко 2.000 погинулих, 109 уништених цркава и 39 уништених џамија.⁴⁷

Сама чињеница да правни систем Нигерије има основу на три стуба (англосаксонско право као део колонијалне заоставштине, шеријат (доминантан у савезним државама на северу земље) и обичајно право као део локалног културног обрасца), има значајан конфликтни потенцијал јер је увек незахвална ситуација када се треба судити хришћанину који живи у савезној држави у којој је уведен шеријат, или муслиману који живи у држави где шеријатско право не важи. Осе потенцијалног конфликта су вишеструке: сукоби међу муслиманима, сукоби међу хришћанима и међусобни сукоби између муслимана и хришћана.

Сукоби између муслимана су, можда и неочекивано, највећи безбедносни проблем у Нигерији. Екстремистичке и терористичке организације на челу са Боко Харамом највише нападају муслимане који не деле њихово виђење ислама.

Страх од муслиманске доминације у Нигерији представљао је кохезивни фактор за хришћане, иако је у практичним питањима међуверског хришћанског дијалога постојало дуго наслеђе страха и нетолеранције. На структурном нивоу, више хијерархијске цркве (римокатоличке и главне протестантске) имале су више ресурса на располагању (укључујући људске ресурсе) да остваре канале комуникације.⁴⁸

Међурелигијски дијалог се остварује на неколико различитих начина. У државама где је уведен шеријат комуникација и медијација сукоба се одвија успостављањем формалних или неформалних „капија“ (*kofa*), тј. веза између исламских власти и појединих

⁴⁶ Ibid., 170.

⁴⁷ Ibid., 171-174

⁴⁸ Ibid., 191.

хришћанских вођа. Ово подразумева извесну дозу поверења и осећаја опште сврхе. Пошто „капија” представља незванични канал комуникације. Конкретно, у држави Кано емир би имао везу са сваком од етничких и верских фракција у свом емирату.⁴⁹

Други начин комуникације представљају традиционалне верске вође. Међутим, данашњи традиционални лидери имају само делић својих некадашњих овлашћења и ресурса. Унутар шеријатских држава у целини није јасно да ли су муслиманско-хришћански односи поново успоставили функционалне сетове капија. Уопштено говорећи, северне муслиманске културе више воле да раде кроз препознатљиве структуре ауторитета, што понекад отежава одређивање начина рада са неким хришћанским групама, осим највећим – римокатолицима и главним протестантима. Евангелистичке и пентекосталне групе преовлађују (међу хришћанима) на местима као што је Кадуна, која немају много традиционалних муслиманских ауторитета већ више локализоване изала муслиманске групе, такви контексти представљају посебне изазове.⁵⁰

Трећи начин је разговор између кровних верских организација. Међутим, потребно је нагласити да овакви разговори најчешће не постижу превише добре резултате, зато што те организације морају да воде рачуна о својој унутрашњој кохезији, те су због тога њихови ставови често ригидни. У најбољем случају, ова транс-државна екуменска тела могу послужити као потенцијалне везе за решавање сукоба.

Четврти начин вођења међурелигијског дијалога је путем невладиних организација. Савезним декретом установљен је Национални савет за верска питања (NCRA), који се састоји од дванаест хришћанских вођа и дванаест муслиманских вођа, који разматрају питања од заједничког интереса и директно извештавају Министарство унутрашњих послова.⁵¹

Закључак

Показали смо да је позадина сукоба у Нигерији веома сложена. Религијска подела свакако јесте главни мотив и покретач сукоба, али оно што омогућава злоупотребу религије у насилне сврхе је огромно сиромаштво популације и структурална неразвијеност нигеријске економије.

⁴⁹ Ibid., 175.

⁵⁰ Ibid., 177.

⁵¹ Ibid., 191.

У случају Нигерије можемо рећи да је религија обликовала идентитете сукобљених страна, али да се није, како то Филпот наводи, стопила са национализмом. У Нигерији је један од проблема управо недостатак националног идентитета, јер је Нигерија настала као вештачки амалгам између муслимана и хришћана наметнут колонијализмом.

Пред политичким системом Нигерије предстоје велики изазови, пошто је избором новог председника поремећен традиционални механизам ротирања на челу земље. Међу једним делом нигеријске али и светске јавности влада песимизам у погледу опстанка Нигерије у садашњим границама (као јединствене федералне државе). Занимљиво је то што су хришћани скептичнији од муслимана по питању заједничке државе. Нигеријски хришћани су свесни да живе у развијенијем делу земље који би био стабилнији и просперитетнији као самосталан. Такође, хришћани знају да су демографски надјачани од стране муслимана, те да ће се услед већег прираштаја становника на северу ситуација и у будућности одвијати на њихову штету. Уосталом, искуство сецесионизма Бијафре представља сталну сенку над територијалним интегритетом Нигерије. Многи муслимани су свесни да би сецесијом од југа хипотетичка „Северна Нигерија” постала економски неодржива држава. С друге стране, муслимани су вишеструко незадовољни: економска ситуација је катастрофална, а исламски корпус није јединствен колико се то чини на први поглед. Увођење шеријата није спроведено у складу са очекивањима.

С обзиром на религијски фундаментализам, мало је вероватно да би мирно раздвајање било могуће; поготово у мултиконфесионалном централном делу земље. Велики број мешовитих бракова и велика мобилност становништва додатно би отежали евентуалну мирну поделу државе. Стога је логичније очекивати да ће се ситуација решавати дијалогом између умеренијих елемената, док ће најрадикалнији елементи бити спутавани органима силе као и до сада.

Начин да се религијске поделе превазиђу је пут интегративног секуларизма. Ипак, тај пут ће бити веома тежак у условима незреле демократије и перманентног контакта две религије који ће увек подражавати екстремистичке тенденције. Нигерија ће остати земља са безбедносним изазовима докле год је економски неразвијена и док је њено становништво недовољно образовано. Сиромаштво представља плодно тле за манипулацију и радикализацију становништва. Проблем образовања унутар исламске заједнице у Нигерији неопходно је решити унутар саме заједнице елиминисањем апокрифних учења унутар ислама, јер није проблем у исламу самом по себи, већ у радикалним принципима одређених група и верских вођа.

Библиографија

- Ajala Adekunle, "The Nature of African Boundaries", *Africa Spectrum*, vol. 18, no. 2, 1983, 177-189.
- Asuelime Lucky & David Ojochenemi, *Boko Haram The Socio-Economic Drivers*, Springer, NY, 2015.
- Basedau Matthias et al., *Do Religious Factors Impact Armed Conflict? Empirical Evidence from Sub-Saharan Africa*, GIGA - Hamburg Working paper, no. 168, 2011.
- Бурсаћ Борис, „Постколонијални систем власти као основа конфликта у Нигерији”, *Српска политичка мисао*, vol. 73, бр. 28, 2021, 57-78.
- Deng M. Francis, *War of Visions: Conflict of Identities in the Sudan*: Brookings, Washington D.C., 1995.
- Јевтић Миролуб, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2009.
- Јевтић Миролуб, (б), *Исламска визија света код Иве Андрића*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2013.
- Johnson Douglas, "Religion and Conflict Resolution", *The Fletcher Forum of World Affairs*, vol. 20, no. 53, 1996, 53-61.
- McKinnon Andrew, "Christians, Muslims and Traditional Worshipers in Nigeria: Estimating the Relative Proportions from Eleven Nationally Representative Social Surveys", *Review of Religious Research*, vol. 63, no. 2, 2021, 303-315.
- Mwalimu Charles, *The Nigerian Legal System: Public Law*, Peter Lang, 2005.
- Møller Bjørn, *Religion and conflict in Africa with a special focus on East Africa*, Danish institute for international studies, Copenhagen, 2006.
- Padan John, *Religion and Conflict in Nigeria-Countdown to the 2015 Elections*, United States Institute of peace special report, Washington D.C., 2015.
- Padan John, *Muslim Civic Cultures and Conflict Resolution: The Challenge of Democratic Federalism in Nigeria*, Booking institution press, Washington D.C., 2005.
- Philpott Daniel, "Explaining the Political Ambivalence of Religion", *American Political Science Review*, vol. 101, no. 3, 2007, 505-525.
- Радојковић Стефан & Далибор Краљик, „Преглед научне дисциплине решавања сукоба и место религије у сукобима и процесима помирења”, у Никола Кнежевић et al. (ур.), *Религија, одговорност и транзициона правда*, ЦИРПД, 2014, 77-99
- Raufu Mustapha Abdul & Kate Meagher, *Overcoming Boko Haram Faith, Society & Islamic Radicalization in Northern Nigeria*, Premium Times Books, Lagos, 2022.

- Стевановић Немања, „Манипулација верским осећањима као детерминанта друштвених сукоба – студија случаја Нигерије”, *Војно дело*, вол. 74, бр. 1, 2022, 16–105.
- Танасковић Дарко, *Ислам: догма и живот, треће допуњено издање*, Српска књижевна задруга, Београд, 2018.
- The World Factbook*, CIA, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/nigeria/summaries/#people-and-society>, 5/3/2023.
- Ђирјакковић Зоран, *Глобална Африка: Последице глобализацијских и модернизацијских процеса јужно од Сахаре*, Архипелаг, Београд, 2013.
- Harris Ian & Mary Lee Morrison, *Peace Education*, McFarland, Jefferson, 2013.
- Carland John, *The Colonial Office and Nigeria, 1898–1914*, Hoover Institution Press Publication, Stanford, 1985.
- Cote James & Charles Levine, *Identity Formation, Agency, and Culture*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, 2002.
- Collier Paul, *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done About It*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- World Development Indicators*, The World Bank, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, 15/3/2023.